

Ehl-i Sünnet'in Dindarlık Kriterleri ve Türk(iye) Dindarlığı –Teolojik Bir Yaklaşım–

İLHAMİ GÜLER

DOÇ.DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ilhamiguler@hotmail.com

Bu yazı, öncelikle iman-amel ilişkisi üzerine kısa bir tahlilden sonra, Sünni düşüncenin egemen olduğu dünyadaki bazı kavramsal kınımlara, en genel çerçevede, ahlaki içerikli bir dindarlıktan ibadet merkezli bir dindarlık anlayışına kayışın bazı kelami (teolojik) boyutlarına işaret ederek, son yüzyılda Türk milletinin dindarlık düzeyini iki Türk aydınının kaleminden serimleyecektir.

1. Erken Dönemde 'Mümin' Tanımında Ortaya Çıkan İhtilaf ve Sünni Çözüm

Kur'an'a ve hadislerin geneline bakarak bir Müslüman veya mümin karakterini, kimliğini veya tipini oluşturmaya çalıştığımızda, bunun en genel anlamda Kur'an'da çok tekrar edilen şekliyle "iman eden ve salih ameller işleyen" kişi olduğunu söyleyebiliriz. İslam toplumunun oluştuğu erken dönemde, hangi hâllerde bu kimliğin kaybedildiği ('kâfir' olunduğu) konusunda ihtilaf çıkmıştır. Hariciler, Tanrı'nın emirlerini yerine getirmeyen veya yasakladığı (haram) fiilleri işleyen kişilerin Müslüman veya mümin kimliğini kaybettiğini ileri sürdüler. Onlar iman ile salih amelin kimliğin oluşumunda birbirinden ayınlamayacağı kanaatindeydiler. Mutezile de, kimlik konusunda Haricilere yakın bir tutum benimsemekle birlikte, farklı olarak, büyük günah işleyenlerin imandan çıktığını, fakat karşıt kimlik olan 'kâfir' sıfatını kazanmadığını, dolayısıyla ikisinin arasında kimliksiz kaldığını (*el-menziletu beyne'l-menzileteyn*) iddia etti. Erken dönemde ortaya çıkan Mürcie ise, iman ve amelin birbirinden ayrı iki şey olduğunu temellendirerek, Müslüman ve mümin kimliğini kazanmak için imanın tek başı-

na yeterli olduğunu; amelin (ahlak) 'iyi mümin', 'iyi Müslüman' olmak (kemâl) için gerekli bir şey olduğunu ileri sürdü. Mürcie, imanı bilgi, tasdik, kesin inanç (yakîn) doğru itikat olarak tanımladı. Mürcie ile aynı tarihlerde ortaya çıkan 'Ehl-i Hadis' ise, Müslüman ve mümin tanımında iman ve ameli birbirinden ayırmadı; fakat bu grup, Hariciler ve Mutezileden farklı olarak, salih amelleri işlemeyen veya büyük günah işleyenleri pratikte mümin ve Müslüman olarak gördü. Mürcie ile Ehl-i Hadis, tarihî süreç içinde 'Ehl-i Sünnet' olarak isimlendirildi. Bu kavramdaki 'Sünnet' tabiri, pratikte geleneği, ortodoksiyi ve bilgi-güç ilişkisi açısından da iktidarı, statükoyu ve istikrarı ima eder. Mürcie, kitleselleşme süreci içinde Hanefilik (hukuk) ve Maturidilik (itikat); Ehl-i Hadis ise Hanbelilik, Şafilik (hukuk) ve Eşarilik (itikat) olarak aktüelleşti.¹ Dolayısıyla, Haricilerin ve Mutezilenin, Müslüman veya mümin kimlik tanımlarının sıkı, Ehl-i Hadisinkini orta, Mürcieninkinin ise daha gevşek olduğunu söylelenebilir.

2. İmanın Mahiyeti ve Mürcii-Ehl-i Hadis Yanılsaması

Kanaatimizce, Müslüman veya mümin kimlik tanımlamasında kilit konu olan iman-amel ilişkisi konusunda gerek Mürcienin (Hanefilik-Maturidilik) iman ve ameli birbirinden ayıran görüşleri, gerekse Harici-Mutezile ve Ehl-i Hadisin iman ve ameli bir bütün olarak gören yaklaşım tarzlarının her ikisi de yanlış. Yanlışlık 'iman' tanımından kaynaklanıyordu. Mürcie imanı salt kognitif, zihnî, aklı ve bilgisel bir kesin karar (tasdik) olarak görürken; karşı taraf da ne dilsel açıdan ne de mantıken mümkün olan 'amel' kavramını götürüp imanın içine sokuyordu. Kur'an ve sahih hadisler çerçevesinde doğru bir iman tanımı Mürcienin 'tasdik' ile başlayan ve zorunlu olarak amel doğuran 'kalp fiilleri'dir. Kalp fiilleriyle kastımız, iman konularına (Allah, ahiret, peygamber, ahlak ilkeleri) yönelik, tazim, heybet, korku, saygı, sevgi, güven vs. gibi değerlilik yaşantıdır.² İman, 'edilen' veya edinilen bir şeydir; artar, eksilir. Sahabe birbirine "Gelin, oturup bir saat iman edelim (edinelim)" diyordu. Bundan dolayı, Kur'an'da geçen 'iman' kavramıyla, Mürcienin 'tasdik'le tanımladığı iman kavramı arasında fark vardır. Mürcienin tanımına 'inanç' denebilir. İnanç, amel doğurmaz. Ancak, iman zorunlu olarak amel doğurur. Ateş olmayan yerden duman çıkmadığı gibi, iman olmayan kişiden amel çıkmaz. "Küpün içinde ne varsa dışına o sızar." İman ile amel arasındaki ilişki, nesne ile gölgesi arasındaki ilişkiye benzer. Nes-

¹ Bu tartışma için bkz. Ebû Hanîfe, "el-Alim ve'l-Mute'allim" (*İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde) haz. ve çev. Mustafa Öz, İstanbul 1981, s. 15 vd.; Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyin*, Wiesbaden 1980, s. 132 vd.; Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, çev. Dr. Bekir Topaloğlu, Ankara 2002, s. 417 vd.; Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *Tabşîratu'l-edille*, Damas 1993. II. 798 vd.; Rağîp el-İsfehânî, *Kitabu'z-zerî'a ilâ mekarimî's-şerî'a*, y.y., 1987, s. 210 vd.; İbn Teymiyye, *el-İmân*, Kahire t.y., s. 3 vd.; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 104-141. *İslam Düşüncesinde ilk Gelenekçiler*, Ankara 2002, s. 13 vd.

² İmanın muhtevasını tanımlamak için "Kalp fiilleri" kavramını geliştiren İbn Teymiyye'dir. Bkz. İbn Teymiyye, *el-İmân*, s. 167. Ancak, İbn Teymiyye de amelleri imana katmaktadır. Ayrıca bkz. İlhami Güler, "İman ve İnkârın Bilişsel ve Ahlaki Temelleri", *islâmiyât* I (1998), sayı: 1, s. 7 vd.

ne varsa zorunlu olarak gölgesi vardır. İman canlı insana, inanç ise ölü insana benzer. Her ikisi de 'insan'dır. İman yeşil yaprağa, inanç ise solmuş yaprağa benzer. Her ikisi de 'yaprak'tır. Dinî anlamda doğru inanç, istiğna ve istikbarı terk ederek iradî bir boyun eğmeyi, akli bir çabayı gerektirdiği için, tek başına bir değerdir ve sahibini kâfir (inkârcı, yalancı, nankör) olmaktan çıkarır. Mürcienin bu konudaki tutumu doğrudur. Mürcienin hatası, tasdikten sonra amel doğuracak olan kalp fiillerini, iman edilen şeylere karşı duyulması gereken duygusal değerlilik yaşantılarını, amele sevkedici, itici motivasyonları (tazim, heybet, sevgi, korku, ümit, saygı, güven vs.) iman kavramının zorunlu unsurları olarak görmemesidir. Kur'an'a göre, Müslüman ve mümin kavramları ve kimlikleri için bunlar zorunludur. "İmanın amelden ayrı tutulması, Kur'an açısından kesinlikle savunulamaz ve saçma bir tutumdur. Kur'an imandan veya sıklıkla müminlerden bahsettiğinde iman ile ameli devamlı birlikte anar. İyi amellerden söz etmeksizin tek başına imandan yalnızca mesela, 'inananları' 'inanmayanlar'la karşılaştırdığında bahseder. Gerçek iyi ameller, göreceğimiz gibi, imandan kaynaklanmalıdır. Temeli imanda olmayan ameller bir hiçtir; aslında "hiçten de kötüdür..."³ İmanın ne salih amel ne de zihnî tasdik anlamına geldiğini en iyi şekilde 49. Hucurât suresinin 14. ayeti ortaya koyar. Köylü (bedevi) Arapların İslam'ı 'tasdik' etmelerini "inandık" şeklinde yorumlamalarını Kur'an, "Siz inanmadınız; fakat 'teslim olduk' (*eslemnâ* = tasdik) deyin; çünkü, iman henüz kalplerinize girmedi," şeklinde düzeltir. Demek ki, iman, tasdikten sonra eğitim ve düşünümle elde edilecek ve salih amel doğuracak bir motivasyon ve bir duyarlılık hâlidir. Bunların da örgün ve yaygın eğitimle bireylere kazandırılması gerekir. İman, eğitimle kazandırılacak bir şeydir. Ahlak (salih amel) sonuçtur. Ahlak eğitimi de böyledir. Önce değerlerin bilgisi ve bunların motivasyonu bireye verilir (terbiye); sonra davranış beklenir. İnancı en güzel şu şiir ifade eder: "Orda bir köy var uzakta / o köy bizim köyümüzdür / Gitmesek de gelmesek de / o köy bizim köyümüzdür." İmanda ise köye gidilir. İman bizi köye götüren şeydir. İman bir duyarlılık hâlidir. İman edilen şeye karşı bir duyarlılık hâli. "Gerçek dinî akt [tecrübe, iman] ne yalnız aklın ne de yalnız duygumuzun eserdir. Dinî akt ne Tanrı üzerine bir düşünmedir, ne de insanın ruhi melekelerinden yalnız birinin Tanrı'ya yönelmesidir. Bu, insanın canlı bir sentez ve bir birlik içinde kaynaşan bütün ruhî kuvvetleri ile Tanrı'ya dönmesi, derin bir tutkunlukla ona bağlanmasıdır. Asli dinî akt, insan benliğinin yeni bir şekillenişidir."⁴ Sünniliğin Hanefî/Maturidi kanadında iman yanlışlıkla inanç olarak tanımlanınca, zamanla akaide (inanç ilkelerine) dönüştü. Bu da kendini 'âmentü'de somutlaştırdı: Allah'a, melekeler, kitaplara, peygamberlere, ahirete ve kadere inanç. Böylece iman, bir eğitim, etkileme, motivasyon, dolayısıyla da ahlak (salih

³ Fazlur Rahman, "Kur'an'da Bazı Temel Ahlâkî Kavramlar (İman, İslam, Takva)", *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*, çev. Adil Çiftçi, Ankara 1997, s. 3.

⁴ Kamuran Birand, "Dinin Mahiyeti Üzerine", *AÜİFD I-III* (1957), s. 132.

amel) sorunu olmaktan çıktı; 'sözde' bir ezber konusu oldu. Sünniliğin Maturidi/Hanefi kanadında Müslüman veya mümin kimliği salt 'inanç'la yeterli görülüp, salih amel (ahlak) ise, kemal (iyi mümin, iyi Müslüman veya tam mümin, tam Müslüman) için bir şart olarak konulunca, bunun amele (ahlaka) karşı bir kayıtsızlığı zımni olarak besleyeceği aşikârdır. Tarihsel olarak Mürciiliğin yayıldığı Türk bölgelerinde İslam'ın ahlak boyutunun ne oranda ve nasıl gerçekleştiği ayrı araştırmaları gerektirmektedir. Biz daha sonra yakın Türkiye tarihinde Türklerin dindarlığıyla ilgili iki Türk müellifinin gözlemlerine örnekleme amacıyla başvuracağız.

3. İslam'ın 'Âmentü' ve İbadete Dönüşmesi

Bu arada İslam tasavvuruyla ilgili bilinçsel bir kaymaya da işaret etmek istiyoruz: İslam, Kur'an'da iman ve salih ameli birlikte ifade eden bir kavram olarak yer aldığı hâlde,⁵ Sünni dünyada 'ibadet-i mersume' olarak bilinen şekli ibadetler giderek tarihî süreç içerisinde öne çıkarak "İslam'ın beş şartı" olarak İslam'ın bütününü ifade eder hâle gelmiştir. Peygamberimizin bir hadisine istinaden (*buniye'l-islâmu 'alâ hamsin...*)⁶ oluşan bu yanlış tasavvur, kelime-i şehadetle birlikte namaz, oruç, hacc ve zekâtı İslam'ın neredeyse bütünü olarak ifade etmiştir. Dikkat edilirse, iman, bu formülde 'âmentü'den de kısaltılarak 'kelime-i şehadet'e indirgenmiş; ahlak ise, sadece 'zekât'la ifade edilmiştir. Kur'an'da ibadetler, imanın bir tezahürü ve –paradoksal veya daha doğru deyimle diyalektik olarak– imanı beslemenin, canlı tutmanın bir ifadesi iken; yaygın Sünni anlayışta Allah'a ödenmesi gereken 'borç'a dönüşmüştür (kaza namazı teorisi bunu gösterir); çoğunlukla da taklit ve alışkanlıkla ifa edildiği için, insanı ahlaka yönlendiren, iten birer unsur olmaktan çıkmıştır.

İmanın itikada dönüşmesi, İslam'ın özü ve belki de yarısından daha fazlası olan bireysel, sosyal ve siyasal ahlakın geriye itilerek namaz, oruç ve hacın ön plana çıkmasını bir 'ilmihâl' kitabında görmek mümkündür. Bir Müslümanın Allah'a karşı vazifelerini tanımlayan Ö. Nasuhi Bilmen şöyle diyor:

Vazife, yap(ıl)ması dinen mecburi olan veya tavsiye buyrulan herhangi bir hayır, bir kemal, bir güzel şey demektir. Bu tarife göre vazifeler iki nevidir. Bir nevi, dince mecburi olan vazifelerdir ki bunları yapmamak herhâlde mesuliyeti, azabı müstelzimdir. Namaz, oruç, zekât gibi. Diğer nevi; her hâlde mecburi olmamakla beraber merğub olup tavsiye buyrulan ahlaki, ihtiyari vazifelerdir ki bunlara riayet edilmesi bir meziyettir, bir kemaldır, insanın sevaba ve senaya (övülmeye) nailiyetine bir vesiledir. Yapılmaması ise bir noksan olmakla beraber her hâlde bir sorguyu, bir azabı müstelzim değildir... İnsanlara ait bütün vazifeler, İslam dininin çerçevesi içinde bulunmak-

⁵ Fazlur Rahman, *Allah'ın Elçisi*, s. 4 vd.; İlhami Güler, "Din, İslam ve Şeriat", *islâmiyât* I (1998), sayı: 4, s. 53 vd.

⁶ Buhârî, "Kitâbu'l-îmân", 1, 2; Muslim, "Kitâbu'l-îmân", s. 19-22.

tadır. Bunlardan dinen mecburi olan vazifeleri, vecibeleri kitabımızın ibadetlere ait kısmında yazmış bulunuyoruz. Bu ahlak kısmında ise en ziyade ahlaki, ihtiyari vazifelerden bahsedeceğiz.⁷

Görüldüğü gibi, müellifimiz namaz, oruç, zekât gibi ibadetleri, ifası 'dince mecburi', terk edilmesi 'azabı müstelzim' vazifeler olarak tanımlarken, ahlaki vazifeleri 'ihtiyari' ve 'tavsiye buyrulan' mecburi olmayan vazifeler olarak saymaktadır. Müellifin kitabında namaz, oruç, zekât, hacc ve kurban bahisleri toplam 307 sayfa tutarken; ahlak bahsi 32, itikat bahsi ise 29 sayfadır.

Benzer bir yaklaşım tarzı, Ahmet Hamdi Akseki'nin *İslâm Dini* adlı ilmihâl kitabında da sergilenmiştir. İtikat bahsi 50 sayfa, ibadet bahsi 125 sayfa, ahlak bahsi yaklaşık 50 sayfadır.⁸ Bu oran, hemen hemen bütün ilmihâl kitaplarında korunur. Şekli ibadetlere dayanan bir dindarlık algısı, özellikle Türk toplumunda oldukça yaygındır. TESEV'in 1999 yılında 16 ilde toplam 3 bin kişi üzerinde yaptığı bir araştırmanın sonuçlarına göre, Türk halkının %85'i kendini 'dindar' olarak görmektedir. Araştırma sonuçlarına göre ankete katılanların %91'i orucunu tutmaktadır. Beş vakit namazını kılanların oranı %46, Cuma namazını kılanların oranı %84, imkânı olsa hacca gitmeyi düşünenlerin oranı %70, zekât verenlerin oranı %60, Kur'an okuyanların oranı %42'dir.⁹ Ayrıca, ilmihâl kitaplarındaki ilk bölümünün 'iman' değil, 'itikat' bahsi olduğuna dikkat çekmek isteriz. Bu bahiste serdedilen şey, nelere inanacağımızdır (âmentü). Ahlak bahislerinde de genellikle ahlak nazariyesi ve bazı ahlaki faziletlerin ve reziletlerin tanımı ve sayımı yapılır. Kur'an'a ve hadislerle dayanılarak bir ahlaki teori (örneğin, bir takva, hak-bâtıl, hayır-şer teorisi) geliştirilmemiştir.

4. Sünni Dünyada Ahlaki Kayıtsızlığın Teolojik Temelleri

İman ile ahlak arasındaki ilişkinin zorunluluğu üzerinde durmuştuk. İnsan neye, nasıl ve ne yoğunlukta inanıyorsa ona göre davranır. Teori pratikten önce gelir ve onu belirler. Burada bazı inançların salih amelin zayıflamasına nasıl sebebiyet verdiği üzerinde duracağız.

a) Şefaât: Sünni dünyada ahlaki kayıtsızlığın yaygınlaşmasında şefaât teorisinin de katkısı olduğu kanaatindeyiz. Bilindiği gibi, Mutezile, ahirette peygamberin veya Allah nezdinde sevgili olan kulların herhangi bir aracılığı olamayacağı kanaatindeydi. Sünnilik ise şefaât teorisini onaylar.¹⁰ Şefaât inancı zamanla dünyevileşerek, ölmüş velîlerden yardım isteme şekline dönüşmüştür. Türkler bu inanca –eski dinleri olan Şamanizmin de etkisiyle– fazla rağbet etmektedirler. Anadolu'nun her ilinde en az bir türbe bulunmaktadır. Sadece İstan-

⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihâli*, 1975, İstanbul, s. 463

⁸ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Ankara 1997.

⁹ Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2000, s. 42 vd.

¹⁰ Nesefî, *Tabsıratu'l-edille*, II. 792 vd.; Sâdeddîn Ömer Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1980, s. 271.

bul'da on iki türbe vardır (Zuhurat Baba, Sümbül Efendi, Oruç Baba, Telli Baba, Eyüp Sultan, Helvacı Baba, Koyun Baba, Merkez Efendi, Yahya Efendi, Yuşa Hazretleri, Ekmekçi Baba, Vedud Sultan).

b) Tövbe: 'Tövbe', bilindiği gibi, Kur'an'da müminlerin işledikleri günahlardan kesin dönüşünü ifade etmektedir. Kesin olarak dönülen, pişmanlık duyulan, terk edilen suçların günahlarını Allah affeder (2. Bakara, 160). Bu ruhsat, zamanla sulandırılarak fiilî tövbe olmaktan çıkarılmış, 'sözde' tövbeye dönüştürülmüştür. Türkçede yaygın olan "Tövbe Estağfirullah" tabiri bunu ifade eder. İmamlar Cuma geceleri cemaate 'sözlü' olarak 'tövbe' yaptırarak günahlarını affettirmeye çalışırlar. Zamanla tövbe, şuurun kendini temizleyerek yeniden kesin bir başlangıç yapma, pişmanlık, özeleştirme, kendi kimliğini düzeltme imkânı olmaktan çıkıp, yalama bir hâle dönüşmüştür.

c) Kader: 'Âmentü'nün sonunda ifadelendirilen [ve bi'l-kaderi] hayrihi ve şerrihi mina'llâhi te'âlâ (hayır ve şer Allah'tandır) ibaresi, Sünni 'kader' teorisini özetler. Sünni kader teorisi, insanın başına gelecek her türlü hayır ve musibetin ezelde Allah tarafından bilindiği ve 'levh-i mahfuz'da yazıldığı şeklindedir. Teoride Sünniliğin Eşari kanadı daha cebriyeci, Maturidi kanadı ise daha özgürlükçü olsa da; yaygınlaşan, daha ziyade Eşarilik olmuştur. Bu inancın da Sünni dünyada ahlaki kayıtsızlığın yaygınlaşmasında önemli rolü olmuştur. İnsanın iradesi Allah'ın iradesinin karşısına konmuş ve insan zayıf düşürülmüştür. Böylece özgür olamayan insan, sorumluluğunu da üstlenememiş ve kader inancı kitlelerin afyonu olmuştur. Kader inancı, zayıf insan tipini besleyerek bir sığınma kaynağı sağlamıştır.

d) Husun-Kubuh: Ahlakın değer kaynağı ve bilgisel imkânı konusundaki Sünni yaklaşım tarzı, bu dünyadaki ahlaki kayıtsızlığa önemli oranda etki etmiştir. İyilik (*husun*) ve kötülük (*kubuh*) konusundaki tartışmalarda Mutezile, ahlaki iyi ve kötünün 'bizatihi' olduğunu ve insan akli tarafından bilinebileceğini savunur. Dinî nasslar da bunu destekler ve iman ile yaptırım gücünü artırır. Maturidilik de buna yakın bir görüş savunur. Eşarilik ise bunun tam zıddını ileri sürer. Yani ahlaki davranışlar özünde iyi veya kötü değildir. Onlara bu nitelikleri Allah verir. Ahlaki iyi veya kötü, insan akli tarafından bilinemez; ancak vahiyle bilinebilir. Sünni dünyada genel olarak bu görüş egemen olmuştur.¹¹ Bu bakış açısı, doğal ahlakı ortadan kaldırmış; ahlak, helal ve harama indirgenmiştir. Ahlakın değer ve bilgi kaynağı insanlardan alınarak dinî nasslara (Kur'an, Sünnet, icmâ) verilmiştir. Bütün iyi ve kötülerin nasslar tarafından belirlendiği ve tüketildiği varsayılmıştır. "Bunun muhtemel bir sebebi, 'Sünnet' ve 'icmâ' tarafından yaptırımsal hâle getirilen bir davranış sisteminin varlığı ve fiilen işlemekte olduğudur. Bu sistemin olağanüstü güçlü ve katı bir Sünnet -Arap davranış örgüsü- kavramı tarafından sağlanan ve devam ettirilen başansı, tek başına bile muhtemel bir ahlak ilkeleri ilminin tavsiye edebileceği köklü değişim

¹¹ Ahmet Mahmûd Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fî fikrî'l islâmî*, Kahira, 1983, s. 128 vd.

ve düzenlemeye hiçbir açık kapı bırakmamıştır."¹² Bu durumda Müslüman bireyin, doğası gereği her zaman tekil olarak yaşadığı ahlaki ilişkiyi kendi aklı ve gözleriyle görme gücünü zayıflatmış ve ahlaksızlığın (doğru değerlendirme yapamama) yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Oysa, önemli olan, külli ahlak kavramlarını (zulüm, adalet, fitne, fesat, şecaat, korkaklık vs.) bilmek değildir; her bir tekil davranışımızın bunlardan hangisine girdiğini doğru bulmaktır. "Ameller niyetlere göredir," hadisi esas alınarak, amellerin sonuçları ıskalanmıştır. Oysa, iyi niyet kadar, ahlaki olanı doğru görmek de önemlidir. Kur'an, "Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin üzerinde durma (körü körüne bağlanma). İşitme, görme ve düşünme hepsi bundan sorumludur." (17. İsrâ', 36) der.

5. Sünni-Türk Dindarlığının Ahlaki Veçhesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yıllarında İslam dünyasının içinde bulunduğu dindarlık düzeyini istiklal şairimiz M. Akif Ersoy 'olması gereken'le mukayese ederek şöyle tasvir etmektedir:

Görürsün, hissedersin varsa vicdânınla imanın:
Ne müthiş bir hamâset çarpıyor göğsünde Kur'an'ın!
O vicdan nerededir, lâkin? O iman kimde var?... Heyhat!
Ne olmuş, ben de bilmem, pek karanlık şimdi hissiyat!
O imandan velev pek az nasib olsaydı millette,
Şu üç yüz elli milyon halkı görmezdin bu zillette!
O iman ittihât isterdi bizden, vahdet isterdi...
Nasıl "bünyân-ı marsûs"* olmamız lâzımsa gösterdi.
Peki! Bizler ne yaptık? Kol kol olduk, târumar olduk...
Nihayet bir denî sadmeyle düştük, hâk-sâr olduk!
O iman kuvvet ihzâıyla** emretmişti... Lâkin, biz
"Tevekkelnâ"*** deyip yattık da kaldık böyle en âciz!
O iman, farz-ı kat'îdir**** diyor tahsili irfânın...
Ne câhil kavmiyiz biz Müslümanlar, şimdi dünyanın!
O iman hüsn-ü hulkun en büyük hâmisi olmuşken...
Nemiz vardır fezâilden, nemiz eksik rezâilden?¹³
Müslümanlık nerde! Bizden geçmiş insanlık bile...
Âlem aldatmaksa maksad, aldanın yok, nafile!
Kaç hakikî Müslüman gördümse, hep makberdedir;
Müslümanlık, bilmem ama, galiba göklerde!¹⁴

¹² Fazlur Rahman, *İslami Yenilenme* (Makaleler II), çev. Adil Çiftçi, Ankankara 2000, s. 86.

¹³ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, İstanbul 1981, s. 323.

* Perçinlenmiş, yekpare olmuş bir bina.

** Hazırlanmak

*** Allah'a sığındık

**** En kesin vazife, mutlaka yapılması gereken iş.

¹⁴ Ersoy, *age.*, s. 311.

M. Akif, yaşadığı dönemde halkta mevcut olan 'kader' ve 'tevekkül' anlayışını da şöyle tasvir ediyor:

Senin bu kopkoyu şirkin sığar mı îmâna?
 "Tevekkül" öyle "tahakküm" demek mi Yezdân'a?
 Kimin hesabına inmiş, düşünmüyor, Kur'an...
 Cenab-ı Hak çıkacak, sorsalar, muhâtab olan!
 Bütün evâmire ilân-ı harb eden şu sefih,
 Mukellefiyeti Allah'a eyliyor tevcîh!
 Görür de hâlini insan, fakat, bu derbederin;
 Nasıl günâhına girmez tevekkülün, kaderin?
 Sarılmadan en ufak bir işinde esbâba,
 Muvaffakiyete imkân bulur musun acaba?
 Hamâkatin aşiyor hadd-i i'tidâli, yeter!
 Ekilmeden biçilen tarla nerde var? Göster!
 "Kader" senin dediğin yolda şer'a bûhtandır;
 Tevekkülün, hele, husrân içinde husrandır.¹⁵

M. Akif, 20. yüzyılın başlarında genel olarak İslam dünyasının, özel olarak da Türk milletinin dindarlık anlayışını ilk defa ciddi olarak iman ve ahlak açısından kritik eden Müslüman bir aydındır. Bu kritik, *Safahat*'ın her sayfasına sinmiştir.

Cumhuriyet döneminde Türk milletinin maneviyatını, dindarlık anlayışını eleştirel olarak ortaya koyan kişi Nurettin Topçu'dur. Topçu, *İslam ve İnsan* adlı kitabına yazdığı önsözde genel olarak İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu dindarlık-ahlak ilişkisi açısından şöyle tasvir ediyor:

Türlü sefaletlerle ihtirasların parça parça böldüğü hasta bir vücudu andıran İslam dünyası, en bedbaht devirlerinden birini yaşıyor ve her İslam memleketinde ruhlar birbirinden ayrılmış, birbirlerine saldırıyorlar. Her sene yüzbinlerle ziyaretçi ile dolan Kâbe'nin etrafında ruh birliği ve beraberliği meydana gelemiyor. Bunun sebebi ne siyasi, ne iktisadi, ne de esasında ilmi ve fikridir. Bu hâlin sebebi, İslam'ın temeli ve Kur'an'ın özü olan ahlakın kaybedilmiş olmasıdır. Bugünkü Müslümanlar, birtakım geleneksel hareketleri dikkat ve titizlikle yapmaktan başka endişesi olmayan, ilkçağın ve ilkel devrin sihirbazlarını andırıyorlar. Kur'an harikası olan ilahi ahlak İslam diyarında çoktan gömülmüştür. Ahlak idealine karşı; ruhlarda işlenen bu zulmün tarihte çok tekrarlanan tehditleri, bugün büyük sanayi medeniyetinin insanı makinalaştıran ve makinaya esir yapan zulmüyle elele vermiş bulunuyor. Belki yakın bir gelecekte büyük petrol kuyularıyla İslam ülkelerinin tröst sahipleri, bu vasıflarını şeyhlikle birleştireceklerdir. İnsanlığın beşbin yıllık ruh ve vicdan eserini inkâr ederek düşünmeyi günah sayan sefaleti din diye tanıtan gerilikle taassup, bu zulme sığınmış bulunmaktadır. Kalbe karşı gelen kaideleri İslam çerçevesi içinde insan ruhunun esaret zinciri

¹⁵ Ersoy, *age.*, s. 271.

yapmakla geçinirler kendilerine din adamı dedirttikçe ve halkın bunlara hürmet ve itibarı devam ettiği müddetçe İslam dünyasının, içinde yüzdüğü sefaletten kurtulması imkânsızdır. Her türlü şer ve fitne kendini mübarek gösterecek başka bir şerre işaretle onu yerdikçe kendini yükseltme ve hayır maskesine bürünme fırsatını elde edebiliyor. Asırların artığı sözde din adamlarımız, devrimizin maddeci yıkımını göstererek onu itham yoluyla kendilerinin Allah yolcusu oldukları vehmini halka sunuyorlar. Hakikatta ise onlar dinî hayatı maddi şekil ve hareketlere bürümüş maddecilerdir; din ve ahiret maddecileridir. Ruhlarını kaybetmişlerdir. Allah yolculuğu mevlidhanlıktan, duacılıktan, mukabelecilikten ve kasidecilikten geçmediği gibi, kinin, tekfirin, tehdidin ve ruh karartıcılığının da ilahi yolculuğa yoldaşlığı olmaz.¹⁶

Topçu, Ludwig V. Mises'in Müslümanların içinde bulunduğu dindarlık düzeyini tasvire yönelik aşağıdaki satırları kitabına almıştır ve aynen katılmaktadır:

Müslümanlık bugün müminlerine, namaz kılmak, oruç tutmak, gibi bir takım hareket kaideleri veren ölü dinlerdendir. Bundan daha öteye gitmiyor, ruhlara hiçbir gıda vermiyor, sanki ruhunu kaybetmiş gibidir. Yalnız bir takım hukuk ve hareket kaideleri sunmaktadır. müminleri, içerisinde pek zor teneffüs edilen geleneksel bir hayatın örfleriyle kaidelerden örülmüş bir ağın içerisine hapsedmiştir. Onların içsel dileklerine hiçbir doyum getirmiyor.

Ruhu eziyor; onu ne yükseltiyor, ne de kurtarıyor. Yüzyıllardan beri İslam dünyasında dinî hareket görülüyor. İslam hâlâ Arap istilaları devrinde olduğu gibidir. Neşriyat ve tedrisatları hep aynı şeylerdir; bunlar, din adamlarının dairesinin dışını aydınlatmamaktadır.

Büyük ruhlar yetiştirmiyor. Müslümanları birbirine bağlayan yegâne bağ, başka dinden olanlara karşı düşmanlıklarıdır. Gelenekleri ile muhafazakârlıklarıdır. Onlar, yabancılar hakkında taşıdıkları kinle yaşamaktadırlar. İslam dünyasında meydana çıkan mezhepler ve gün ışığına çıkarılan bütün hareketler, hep yabancılar hakkında yaşattıkları kinin eseridir.¹⁷

Topçu, Müslümanların icra ettikleri şekli ibadetlerin (namaz, oruç, hac) onların dindarlığıyla olan ilişkisini de şöyle tasvir ediyor:

Zamanla yıprana yıprana birer otomatik hareket hâline getirilen ve bu şekilde emrolunduğu anlatılan ibadetler ise, iyi hesaplayan ve dikkatle kaydeden meleklerin takip ettiği bedende birtakım şekil değişimleri hâline getirildi. El, ayak, baş, beden hareketlerinde maharet dindarlığın şartı oldu; bunlar dinin esasları sayıldı. Bütün ruh ve mânâsından sıyrılan dinî hayatın bu şekilperestliğine zühd ü takva adını verenler, bu vehimlerinin kaskatı gururu içinde gömülüp kaldılar ve bu yolda yürürken Allah'a götüren ahlak yolunun izlerine bile rastlamadılar.¹⁸

¹⁶ Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan*, İstanbul (önsöz).

¹⁷ Topçu, *age.*, s. 18-19.

¹⁸ Topçu, *age.*, s. 33.

Topçu, Müslümanların her yıl icra ettikleri 'hacc' ibadetiyle onların dindarlığı arasındaki ilişkiyi ise şöyle tanımlıyor:

Asırlardır, milyonlarca Müslümanın, yurtlarında aç ve sahipsiz inleyen mümin kardeşlerini çiğneye çiğneye ziyarete koştukları Kâbe'den dönüşte, onlar hakkında olsun biraz merhamet, hatta insanlar hakkında olsa da bir parça aşk ve muhabbet getirdikleri görülmüş müdür? Bu nasıl ibadettir, nasıl ibadettir ki müminleri Allah evinde birleştirdiği hâlde aralarında birlik ve kardeşlik doğurmuyor? (Hâlâ İslam âlemi hep birbirine düşmandır ve Kâbe'nin bekçileri de Müslüman kardeşlerini soymakla görevlidirler.) Siz Allah'a iftira ediyorsunuz. Allah böyle bir ibadeti emretmemiştir. Haccın mânâsı, ruhsuz bedenlerin sırf mekân değiştirme şeklinde muayyen bir beldeye gitmiş olmaları değildir. Haccın İslam kongresi olan gerçek ahlaki ve içtimai gayesinin yanında büyük mistik değerini gerçekleştirecek olanlar, dinî aşk ile kalbin ebediliğe götüren yolu olduğunu bilen ve yaşayan gönüllerdir; bedenlerini, putlar gibi şekiller ve kütleler hâlinde kılmakla Allah'a yakınlaştıklarını vehmeden ölü ruhlar değil.¹⁹

Topçu, *İrâdenin Davası ve Ahlak Nizamı* adlı eserlerinde de Türk dindarlığını ahlaki açıdan kritiğe tâbi tutmuştur. Topçu'dan bu tarafa istatistiklerde %85'i kendini 'dindar' olarak tanımlayan²⁰ Türk milletinin dindarlığıyla ahlaki karakteri arasındaki ilişkiyi sorgulayan önemli bir aydın, din alimi, filozof, entelektüel çıkmadı.

Şerif Mardin'in itiraf ettiği gibi, geleneksel Müslümanlığın –ki onun dindarlık düzeyini iki aydınımıza dayanarak ortaya koymaya çalıştık– yerine ikame edilmeye çalışılan 'çağdaşlık' veya 'Batılılık' kimliği de tutmamıştır.²¹ Bugün önümüzde kimlik bunalımı yaşayan bir Türk milleti vardır. Bu yeni kimlik ikame etme girişimi, seküler bir ahlak yaratmadığı gibi, ahlaki çözülmeyi iyice hızlandırmıştır. Ülkemizde bugün çoğunluğu vergi kaçakçısı veya elektrik kaçakçısı ve yarısından fazlası birbiriyle davalı bir halk, hortumcu ve hayali ihracatçı bir işadamları zümresi (son ekonomik krizin hırsızlık maliyeti ortadadır), siyaseti yalan ve çıkar olarak gören bir siyaset esnafı, halkına işkence ettiği ve onun insan haklarını ihlal ettiği Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince tescil edilmiş bir devlet vardır.

¹⁹ Topçu, *age.*, s. 35; Ayrıca bkz. Ali Duman, "Nurettin Topçu'ya Göre Din Adamları", *Tabula Rasa*, sayı: 6, s. 119 vd.

²⁰ Çarkoğlu, Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum, Siyaset*, s. 42.

²¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul 1983, s. 109.

İlmihâl Dindarlığının İmkânı Üzerine

M. HAYRÎ KIRBAŞOĞLU
PROF.DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Klasik fıkıh literatürünün bir bölümünü oluşturan taharet, namaz, oruç ve Khac gibi konuların, başına akaid konularının da eklenmesiyle, bağımsız eserler hâlinde ortaya çıkışının tarihi bizde 15. yüzyıla kadar geri götürülmektedir.¹ Halk arasında 'Namaz Hocası' veya 'İlmihâl' olarak bilinen bu tür eserler, sözlü kültür yanında, halkımızın temel dinî bilgilerinin başlıca kaynağını teşkil etmektedir. Bu bakımdan ülkemiz insanının din konusundaki bilgilerinin büyük ölçüde namaz hocaları veya ilmihâller tarafından şekillendirildiğini söylemek mümkündür. Bu kadar etkili olmalarına rağmen, bu tür eserlerin bilimsel değeri üzerinde yeterince durulduğu söylenemez. Bunların sunduğu bilgilerin ne derece sağlıklı ve yeterli olduğu meselesi bir yana, bu bilgilerin ne tür bir dindarlığa yol açtığı üzerinde ise, neredeyse hiç durulmamıştır. Hâlbuki milyonlarca insanın dine dair bilgilenme sürecinde muhtemelen okuyup okuyacağı yegâne kaynak konumundaki bu tür eserlerin, devamlı surette gözden geçirilmesi ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gerekli değişikliklerin yapılması, ihmale gelmeyecek kadar önemi haiz bir meseledir. Konunun böylesine kapsamlı bir biçimde ele alınmasının çok yönlü bir incelemeyi gerektireceği aşikârdır. Dolayısıyla, bu sınırlı incelemede cevabı aranması gereken en önemli soru, kanaatimizce, ilmihâllerin bir dindarlık tasavvuruna sahip olup olmadığı, sahip ise, bunun ne tür bir dindarlık tasavvuru olduğudur. Aşağıda işte bu sorunun cevabı aranacaktır.²

¹ TDV *İslam Ansiklopedisi* "İlmihâl" maddesi.

² Literatür taramasına dayalı bu incelemede, toplumdaki yaygınlık ve etki düzeyleri sebebiyle, *Mızraklı İlmihâl*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihâli*, Ahmet Hamdi Akseki'nin *İslam*